

مساجد بقیع در منابع تاریخی

سید محمد حسین میر عبد اللهی شمس^۱

چکیده

قبرستان بقیع؛ یکی از قبرستان‌های مهم و مقدس جهان اسلام است که همواره کانون توجه مسلمانان بوده و آن مشتمل بر اماکنی؛ از جمله خانه‌های برخی از اهل بیت علیهم‌السلام و مسجدهای تاریخی بوده است. برخی از این مسجدها عبارتند از: مسجد اُبی بن کعب، مسجد امام زین العابدین علیه‌السلام، مسجد بقیع الزبیر، مسجد فاطمه علیها‌السلام یا بیت الاحزان که احتمالاً همان مسجد بیت الاحزان باشد و...؛ در اینکه برخی از این مساجد آیا جزو مساجد بقیع بوده یا خیر، بحث و بررسی بیشتر و دقیق‌تری نیاز دارد و از سوی برخی از مورخان تأیید نشده و تاکنون پژوهش منسجمی در این زمینه انجام نگرفته و برای نخستین بار در این مقاله ارائه می‌شود.

کلید واژه‌ها:

مساجد، بقیع، مسجد ابی بن کعب، مسجد امام زین العابدین علیه‌السلام، مسجد بقیع الزبیر، مسجد فاطمه علیها‌السلام

6842Mirabdolahi@jamil.ir

۱. محقق و پژوهشگر حوزه علمیه.

مقدمه:

بقیع یا بقیع العَرَقَد یکی از قبرستان‌های مهم، مشهور و مقدس جهان اسلام از زمان شکل‌گیری جامعه اسلامی است که به دلیل اینکه زیارتگاه‌های شخصیت‌های مقدس صدر اسلام - همچون امام حسن مجتبی، امام زین العابدین، امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) و شماری از نزدیکان رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) (مانند فرزندان و همسران آن حضرت) و شخصیت‌هایی همچون عثمان بن مظعون، عثمان بن عفان، مالک بن انس و... - در این قبرستان است و همچنین براساس این احتمال که قبر گمشده حضرت فاطمه زهرا (علیها‌السلام) نیز در بقیع باشد، این قبرستان همواره محل احترام و کانون توجه ویژه مسلمانان و به خصوص شیعیان بوده است.

این مکان طی قرن‌ها مشتمل بر اماکنی چون خانه امام علی (علیه‌السلام)، خانه امام زین العابدین (علیه‌السلام)، خانه عقیل، خانه محمد بن حنفیه و... (پورامینی، ۱۳۹۴ ش، ص ۳۲۰-۳۲۵) و همچنین دربرگیرنده مساجدی نیز بوده است. در این نوشتار فقط به مساجدی که در بقیع بوده و اکنون اثری از هیچ‌یک از آنها نیست، اشاره خواهد شد.

مسجد اُبی بن کعب

مسجد اُبی بن کعب یا مسجد بنی حُدَیله (مَطَری، ۱۴۰۳ ق، ص ۲۱۱) یا مسجد بنی جُدَیله (سمهودی، ۲۰۰۶ م، ج ۳ ص ۵۶) یا مسجد البقیع (سمهودی، ۲۰۰۶ م، ج ۳ ص ۵۴؛ خیار، ۱۴۱۹ ق، ص ۲۰۲) از مساجد تاریخی مدینه در داخل بقیع بوده که براساس گزارش سمهودی در سمت راست کسی که از درب جمعه بقیع خارج می‌شود، قرار گرفته بود؛ (سمهودی، ۲۰۰۶ م، ج ۳ ص ۵۴) به عبارت دیگر گفته‌اند: مسجد مذکور برابر قبر عقیل و قبر همسران پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در سمت غرب این قبور داخل دیوار بقیع قرار داشته است. (همانجا؛ کعکی، ۱۴۳۰ ق، ج ۱، ص ۶۳۲ و ۶۳۴) بعضی گفته‌اند: مکان آن

در ابتدای دیوار غرب بقیع، تقریباً روبه روی قبور ائمه بقیع علیهم السلام در سمت غرب و سمت راست در ورودی بقیع بوده است. (فائدان، ۱۳۷۴ش، ص ۳۳۴)

در منابع متأخر (دست کم از سده نهم هجری به این طرف) از مسجدی در بقیع به نام «مسجد ابی بن کعب» یاد شده و پیش از آن اگر چه از مسجد مذکور سخن گفته اند، ولی از بودن آن در بقیع سخنی نیست. شاید نخستین کسی که به وجود مسجد ابی بن کعب در بقیع اشاره کرده، شمس الدین سخاوی (م ۹۰۲ق) است که به بازسازی این مسجد به دست شیخ مسجد النبی (امیر شاهین جمالی (م ۹۲۲ق)) اشاره کرده و گفته است که بازسازی آن کاری نزدیک به ساخت مسجد از نو بود. (سخاوی، ۱۴۱۴ق، ج ۱ ص ۳۸؛ ر.ک: خامه یار، ۱۴۰۱ش، ص ۷۱)

مطری (م ۷۴۱ق) این مسجد را در باب مساجد غیر معروفه مدینه آورده و می گوید: «منازل بنی حدیله [که طبعاً مسجد بنی حدیله یا مسجد ابی بن کعب میان این منازل بوده] کنار چاه حاء در شمال شرق حصار مدینه قرار داشته است». (مطری، ۱۴۰۳ق، ص ۲۱) چاه حاء که تا چند وقت پیش هنوز باقی بود و جزء باغ ابوطالب انصاری بوده، در قسمت شمال مسجد نبوی، سمت چپ از داخل درب ورودی شماره ۲۱ (باب ملک فهد)، با فاصله چند متر از در قرار داشته و در سال ۱۴۱۴ در توسعه دوم مسجد النبی به دست سعودی ها تخریب شد. (عبدالغنی، ۱۴۲۴ق، ص ۱۳۱) با توجه به آنچه گفته شد، که مسجد ابی بن کعب در بقیع بوده، باید گفت خانه های بنی حُدَیله یا جُدَیله نیز شمال شرق مسجد نبوی و شرق این مسجد تا در قسمتی از بقیع ادامه داشته است. سمهودی نیز می گوید: در کلام مطری چیزی است که مجاورت و اتصال بقیع را به منازل بنی جدیله اقتضا می کند. (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳ ص ۵۵)

رسول خدا صلی الله علیه و آله به نماز خواندن در مسجد ابی بن کعب تمایل داشت و بارها در

آن نماز می خواند و می فرمود: «اگر ترس از روی آوردن مردم [تنها] به این مسجد نبود، فراوان در این مکان نماز می خواندم». (ابن سُبّه نمیری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، صص ۴۶ و ۴۷؛ صَبّاغ، ۱۴۲۰ق، ص ۱۴۲)؛ احتمالاً اُبّی بن کعب بن قیس، صحابی جلیل القدر رسول خدا ﷺ که از طایفه بنی جُدَیله یا بنی حُدَیله - تیره ای از بنو معاویه بن عمرو بن مالک بن نجار - از قبیله خزرج است. (ابن حزم اندلسی، ۱۴۰۳، ص ۳۴۸) ابی بن کعب در مکه اسلام آورد و از بیعت کنندگان با رسول خدا ﷺ در بیعت عقبه ثانیه بود و او را از قُرّاء و فقهائِ صحابه گفته اند. (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج ۱، صص ۶۵ و ۶۶) منزل او را، که در بقیع بوده یا بعدها در بقیع قرار گرفته، در عصر پیامبر ﷺ، به مسجد تبدیل کردند.

بعضی هم گفته اند به علت اینکه این مسجد به خانه ابی بن کعب متصل بوده، به نام وی شهرت یافته است. (صبری پاشا، ۱۴۲۴ق، ج ۴ ص ۷۰۳) احتمال نیز دارد که بنی حدیله، جایی از محله خود را در محدوده بقیع به عنوان مسجد معین کرده باشند و بعدها این مسجد به نام اشرف طایفه بنی حدیله، ابی بن کعب، شهرت گرفته باشد. (نجفی، ۱۳۶۷ش، ج ۱ ص ۱۹۵)

سمهودی (م ۹۱۱هـ) این مسجد را در شمار مساجدی آورده که مکان آن اجمالاً معلوم است، اما اثری از آن نیست و از مطری (م ۷۴۱ق)، نیز نقل کرده که در عصر او نیز این مسجد، همین وضعیت را داشته است (ر.ک: سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳ ص ۵۶). این در حالی ست که سمهودی پیش از این مسجد ابی بن کعب را در شمار مساجد معلومه و در ردیف مسجد قبلتین و مساجد فتح آورده و می گوید: «در زمان او تنها یک ستون از آن باقی مانده و بقایای باقی مانده از بنا نیز نشان می دهد که این مسجد در زمان عمر بن عبدالعزیز (۸۷-۹۳ق) ساخته شده است». (همان، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۵۴) البته اینکه سمهودی می گوید تنها یک ستون از آن باقی مانده، احتمالاً اشاره به زمان پیش از بازسازی این مسجد در عصر وی به دست امیرشاهین جمالی باشد.

به هر حال مسجد مذکور پیش از تسلط وهابیان بر مدینه نیز موجود بوده، ولی رو به ویرانی گذاشته بود و جایگاه آلات حفاری قرار داده بودند تا اینکه حکومت عثمانی اقدام به تجدید بنای آن کرد. (رفعت پاشا ابراهیم، ۱۹۲۵م، ج ۱ ص ۴۲۰؛ خیاری، ۱۴۱۹، ص ۲۰۳).

در برخی از سفرنامه‌های حج قاجاری و در ذیل سال ۱۲۲۳ قمری آمده است که هنگامی که وارد بقیع می‌شوید، سمت راست، مسجد پوشیده‌ای مانند اتاق است که بر سردر آن نوشته شده است: «هذا مسجد أبي بن كعب و صلى فيه النبي ﷺ غير مرة». (جعفریان، ۱۳۸۹ش، ج ۵ ص ۴۷۶)

در سال ۱۳۰۳ قمری نیز چنان‌که علی بن موسی مدنی در تاریخش (وصف / لمدینه) می‌نویسد، این مسجد آباد بوده است. (مدنی، بی‌تا، ص ۱۱؛ رک: عطار، ۱۴۳۴ق، ص ۳۵۵) ولی پس از تخریب گنبد و بارگاه‌های بقیع در سال ۱۳۴۴ قمری و در بازسازی‌های دیوار غربی بقیع به دست سعودی‌ها این مسجد نیز تخریب و اکنون اثری از آن نیست. (قائدان، ۱۳۷۴، ص ۳۳۴).

مسجد امام زین العابدین (ع)

مسجد امام زین العابدین (ع) مسجد کوچک و متروکی در محوطه غربی حرم اسماعیل بن جعفر الصادق (ع) بوده و در شمال این محوطه نیز خانه امام زین العابدین (ع) قرار داشته است. (مطری، ۱۴۰۳م، ص ۱۲۱) گفته می‌شود این حرم و زیارتگاه، که به وسیله برخی از پادشاهان فاطمی مصر (۳۰۲-۵۶۴ ق) بنا شد، خارج بقیع فعلی، مقابل قبور ائمه بقیع (ع) و قبر عباس، قبل از حصار مدینه و متصل به آن قرار داشته است؛ به گونه‌ای که ورود به آن از داخل شهر امکان پذیر بوده است. (مرجانی، ۲۰۰۲م، ج ۲، ص ۱۰۵۱؛ سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳ ص ۱۰۳)

میان در میانی و آخری این حرم، قطعه سنگی به عنوان وقفنامه بوده است. بر اساس این وقفنامه، حسین بن ابی الهیجا که از سوی فاطمیون مصر بر حجاز حکومت داشته، در سال ۵۴۶ حرم اسماعیل را تعمیر کرد. در ذیل این وقفنامه نیز آمده است که محوطه این حرم، خانه امام زین العابدین (علیه السلام) و مسجد هم منتسب به آن حضرت است. (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۱۰۳؛ رک: ۱۳۹۴ش، صص ۲۷۹ - ۲۸۱). به نظر می رسد حسین بن ابی الهیجا در سال ۵۴۶ قمری مسجد امام زین العابدین (علیه السلام) را نیز همراه حرم تعمیر کرده باشد.

سمهودی به بازسازی این مسجد در سال ۸۸۴ قمری نیز اشاره کرده است. (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۱۰۳) تا پیش از سال ۱۳۵۳ شمسی تنها زیارتگاه اسماعیل بن جعفر الصادق (علیه السلام) به صورت اتاقی در آن سوی خیابان ابوذر (مقابل پله های کنونی بقیع) و با فاصله پانزده متری از دیوار غربی بقیع باقی مانده بود. در سال ۱۳۵۳ شمسی برای بازسازی و توسعه اطراف حرم نبوی، این محل را نیز کاملاً تخریب کردند. گفته می شود جسد اسماعیل را، که هنوز سالم مانده بود، از آنجا خارج کردند و به محل فعلی (حدود ده متری شرق مقبره شهدای حرّه) انتقال دادند. (نجمی، ۱۳۸۶ش، ص ۳۰۰). اما از آنجا که منابع گفته اند: بعد از آنکه اسماعیل در زمان حیات پدرش (۱۳۳ق) در منطقه عَرِیض از دنیا رفت، او را به داخل شهر مدینه آوردند و در بقیع دفن کردند (فخر رازی، ۱۳۷۷ش، ص ۱۱۵؛ ابن عنبه، ۱۴۱۷ق، ص ۲۱۵)، لاجرم باید ملتزم شویم که محل سابق، زیارتگاه اسماعیل و مسجد امام زین العابدین (علیه السلام) در کنار آن نیز زمانی جزء بقیع بوده است. مؤید این مطلب آن است که مدینه شناسانی چون مرجانی (م بعد از ۷۷۰ق) و سمهودی (م ۹۱۱ق) در بیان مشاهد معروفه مدینه در بقیع و غیر بقیع، حرم و مسجد فوق را جزء بقیع می دانستند. (مرجانی، ۲۰۰۲، ج ۲ ص ۱۰۵؛ سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳ صص ۱۰۳-۹۹).

مسجد بقیع الزبیر

مسجد بقیع الزبیر بنا بر قولی از مساجد بقیع است. ابن شُبّه می‌گوید:

اسْتَطْعَ الزَّبِيرُ النَّبِيَّ ﷺ الْبَقِيعَ فَقَطَعَهُ فَهُوَ بَقِيعُ الزَّبِيرِ

زبیر از پیامبر ﷺ تقاضا کرد بخشی از بقیع را به او واگذار کند و حضرت نیز چنان کرد. پس آن قسمت واگذار شده به نام بقیع الزبیر شهرت یافت. (ابن شُبّه نمیری، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۲۲۹)

از عبارت ابن شُبّه ظاهر می‌شود که بقیع الزبیر در عصر رسول خدا ﷺ بخشی از بقیع معروف (بقیع الغرقد) بوده است. در برخی منابع نیز آمده است که مسجد بقیع الزبیر در شرق مسجد النبی و نزدیک مقبره اسماعیل (فرزند امام صادق علیه السلام) قرار داشته (عطار، ۱۴۳۴ق، ص ۴۰۳) و در سابق گفته شد که محدوده سابق زیارتگاه اسماعیل را نیز باید جزء قبرستان بقیع محسوب کرد.

مقیات

از سوی دیگر سمهودی می‌گوید: «بقیع الزبیر در مجاورت خانه‌های بنی غنم و در شرق منازل بنی زُرَیق و شرق محله بَقَال قرار داشته و گویا مردم از آنجا می‌گذشته و به بقیع الغرقد می‌رسیدند». (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۴ ص ۳۲)

برخی نیز این مسجد را مجاور مدرسه و رباط رستمیه دانسته‌اند (کعکی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۶۱) و معتقدند مسجد بقیع الزبیر خارج از محدوده بقیع بوده است. (کعکی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، صص ۶۰۸ - ۶۲۷؛ خیاری، ۱۴۱۹ق، ص ۲۲۰؛ صَبَاغ، ۱۴۲۰ق، صص ۱۲۶ و ۱۲۷)

سمهودی ذیل عنوان «مسجد بقیع الزبیر» چنین روایت کرده: «رسول خدا ﷺ هنگام چاشت (صُحی) دو رکعت نماز در بقیع الزبیر به جای آورد [که گویا در محل این مسجد بوده] اصحاب به ایشان گفتند تا به حال چنین نمازی نخوانده بود». حضرت فرمود: «این نماز بیم و امید بود و نباید آن را ترک کنند». (سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳ ص ۶۶؛

خیاری، ۱۴۱۹ق، ص ۲۲۰). ابن شاهین نیز از طریق عطاء بن یسار از ابی سعید خُدَری روایت کرده که رسول خدا ﷺ در وقت چاشت در بقیع الزبیر هشت رکعت نماز به جای آورد و سپس فرمود: «این نماز بیم و امید بود»^۱ (ابن شاهین، ۱۴۰۸، ج ۱ ص ۱۹۵).

به نظر می‌رسد عمر بن عبدالعزیز هنگامی که والی مدینه بود (۸۷-۹۳ ق) مسجد بقیع الزبیر را بازسازی کرده است و بعد به مرور زمان از بین رفت تا اینکه عثمانی‌ها در همان مکان (مجاور مدرسه و رباط رستمیه) مسجدی به همین نام بنا کردند. مسجد مذکور در طرح توسعه و ساخت وسازهای مسجد النبی و اطراف آن از بین رفت و در حال حاضر اثری از آن نیست. (کعکی، ۱۴۳۰ق، ج ۱، ص ۶۱۲) اگر این مسجد در بقیع فعلی نیز بوده یا در محدوده سابق زیارتگاه اسماعیل قرار داشته، در طول تاریخ از بین رفته است.

مسجد فاطمه علیها السلام یا بیت الأحزان

مسجد فاطمه یا بیت الأحزان (بیت الحزن) یا قُبَّةُ الأحزان (قبة الحزن) یا دارالحُزن محل گریه حضرت زهرا علیها السلام در بقیع در سوگ پدرش رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم بوده و بنا بر یکی از اقوال محل قبر حضرت زهرا نیز هست. (ابن جبیر، بی‌تا، ص ۱۵۵؛ سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳، ص ۹۴). این مکان دست کم از سده پنجم هجری به بعد (از زمان غزالی (م ۵۰۵ ق)) در منابع مختلف از آن به عنوان مسجد فاطمه علیها السلام یاد می‌شده است. (غزالی، بی‌تا، ص ۲۰۶؛ سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳ ص ۱۰۱؛ دیاربکری، بی‌تا، ج ۲ ص ۱۷۶).

ابن شبه نیز به سند خود از محمد بن حنفیه نقل کرده که چون فاطمه بنت اسد (مادر امیر المؤمنین علیه السلام) از دنیا رفت، رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم دستور داد در محل مسجدی که امروزه به «قبر فاطمه» شهرت دارد، او را به خاک بسپارند. (ابن شبه، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۱۲۳)

۱. «إِنَّهَا صَلَاةٌ رَغَبٍ وَرَهَبٍ».

از این روایت از یک سومی توان چنین برداشت کرد که احتمالاً محل مسجد فاطمه یا در واقع همان بیت الأحزان، در اصل محل قبر فاطمه بنت اسد بوده است ولی از سوی دیگر می‌توان دریافت کرد که در عصر ابن شبه (قرن سوم) نیز محل مذکور به عنوان مسجد فاطمه (فاطمه بنت رسول الله ﷺ یا فاطمه بنت اسد) معروف بوده است. همچنین در رساله کهنی در توصیف مکه و مدینه نیز، که به احتمال زیاد در نیمه دوم سده چهارم نگاشته شده، به محلی مقابل قبر امام حسن (علیه السلام) اشاره شده که در آن محل امام علی (علیه السلام) بر حضرت فاطمه (علیه السلام) نماز گزارده و در آنجا مسجدی ساخته شده است. بی‌شک این محل نیز جائی جز «مسجد فاطمه» یا «بیت الأحزان» نیست (خامه یار، ص ۵۹). بنا بر این احتمالاً در قرون نخست هجری نیز محل منسوب به حضرت زهرا (بیت الأحزان) به عنوان مسجد شناخته می‌شده است. غزالی در این باره می‌گوید:

مستحب است زائر مدینه هر روز پس از سلام بر رسول خدا ﷺ به بقیع رود... و قبر حسن بن علی، علی بن الحسین، محمد بن علی و جعفر بن محمد (علیهم السلام) را زیارت کرده و در مسجد فاطمه (بیت الأحزان) نماز گزارد. (غزالی، بی‌تا، ص ۲۰۶)

دیار بکری نیز به استحباب رفتن به مسجد فاطمه (علیه السلام) در بقیع و خواندن نماز در آنجا اذعان کرده است. (دیار بکری، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۷۶).

محل مزبور در بقیع در جوار بیت عقیل در جنوب شرق قبر فاطمه بنت اسد و قبور چهار امام قرار داشته و در زمان حکومت عثمانی ضریحی نیز در آنجا گذاشته شد. گویند این ضریح محل درخت نخلی بوده که به معجزه آن حضرت سبز شده یا محل درخت نخلی که بعد از وفات رسول خدا ﷺ در سایه آن می‌نشسته است. اما به هر حال محل مذکور سرانجام به دست وهابیان همزمان با تخریب قبور ائمه بقیع (علیهم السلام) (۱۳۴۴ ق) تخریب شد و اکنون عین و اثری از مسجد فاطمه یا بیت الأحزان فاطمه

در بقیع نیست. (رغد العاملی، ۱۴۱۸ق، ص ۴۵۷؛ خامه یار، ۱۴۰۱ش، ص ۵۵)

لازم به ذکر است که برخی از محققین (نجمی، ۱۳۸۶ش، ص ۱۸۱) آورده اند که بیت الأحزان هیچ گاه به عنوان یک مسجد واقعی شناخته نشده و مؤید آن این است که در تألیفات مدینه شناسانی مانند سمهودی، که همه مساجد موجود در داخل و خارج مدینه را معرفی کرده اند، در داخل بقیع از مسجدی به نام مسجد فاطمه ذکری به میان نیامده است. و این در حالی ست که سمهودی مکرراً مسجد فاطمه عليها السلام در بقیع، که به تعبیر او معروف به بیت الحزن بوده، یاد کرده است. (رک: سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۳، ص ۹۳، ۹۴ و ص ۱۰۱) و غزالی نیز پیش از او در قرن پنجم و اوایل قرن ششم هجری از استحباب نماز در مسجد فاطمه در بقیع سخن گفته بود که بی شک مقصود او همان بیت الأحزان فاطمه عليها السلام است.

اشتباه دیگر محقق مذکور آن است که بیت الأحزان یا مسجد فاطمه را در جنوب غرب قبور ائمه بقیع و قبر عباس و فاطمه بنت اسد دانسته، در حالی که بیت الأحزان در جانب قبله قبر فاطمه بنت اسد و عباس و در جنوب شرق این قبور واقع بوده است. (رک: سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۳، ص ۹۳)

مسجدی دیگر در بقیع

شیخ صدوق رحمته الله (م ۳۸۱) پس از ذکر متن زیارات ائمه بقیع عليهم السلام می نویسد: سپس هشت رکعت نماز (برای هر امامی دو رکعت) در مسجدی که آنجاست بخوان و در آن هر سوره ای که خواستی قرائت کن و گفته شده که فاطمه زهرا عليها السلام در این مسجد (مسجد واقع در بقیع) نماز خوانده است. (شیخ صدوق، بی تا، ج ۲ ص ۵۷۷) البته احتمال دارد این مسجد، همان مسجد حضرت فاطمه یا بیت الأحزان باشد. آنچه این احتمال را تقویت می کند، همان سخن سابق غزالی مبنی بر استحباب خواندن

نماز در مسجد بیت الأحزان پس از انجام زیارت ائمه بقیع علیهم السلام است و اینکه در برخی سفرنامه های عصر قاجار (سفرنامه امین الدوله) نیز آمده است که برخی زائران زیارت ائمه بقیع علیهم السلام را در بقعه ائمه علیهم السلام می خوانده و نماز آن را در مسجد بیت الأحزان به جای می آورده اند. (جعفریان، ۱۳۸۹ ش، ج ۱، ص ۹۹).

نتیجه گیری

از آنچه گذشت به دست آمد که در بقیع اماکنی چون خانه ها و مساجد بوده و دست کم و بی شک می توان از سه مسجد در بقیع یاد کرد.

۱. مسجد ابی بن کعب، روبه روی قبور عقیل و همسران پیامبر صلی الله علیه و آله یا مقابل قبور ائمه بقیع علیهم السلام؛

۲. مسجد امام زین العابدین علیه السلام، کنار خیابان سابق ابوذر، تقریبا مقابل مقبره ائمه بقیع؛

۳. مسجد فاطمه یا بیت الأحزان، در جنوب شرق قبر فاطمه بنت اسد و قبر عباس. البته در حال حاضر جز قبور در ظاهری نام و نشان، چیز دیگری در بقیع فعلی مشاهده نمی شود.

کتابنامه:

۱. ابن جبیر، محمد بن احمد (بی تا)، رحلة ابن جبیر، بیروت، دار و مكتبة الهلال.
۲. ابن حزم اندلسی، علی بن احمد بن سعید (۱۴۰۳ق)، جمهرة انساب العرب، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۳. ابن شاهین، عمر بن احمد (۱۴۰۸ق)، ناسخ الحديث و منسوخه، تحقیق سمیر بن احمد الزهیری، الزرقاء، مكتبة المنار.
۴. ابن شُبّه نُمیری، عمر (۱۴۱۰ق)، تاریخ المدينة المنورة، تحقیق فهیم محمد شلتوت، قم، دارالفکر.

۵. ابن عبد البر، ابوعمر یوسف بن عبدالله (۱۴۱۲ق)، الاستیعاب فی معرفة الاصحاب، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت، دارالجلیل.
۶. ابن عنه، احمد بن علی (۱۴۱۷ق)، عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، قم، مؤسسة انصاریان.
۷. الیاس عبدالغنی، محمد (۱۴۲۴ق)، تاریخ المدینة المنورة المصوّر، مدینه منوره، فهرسة الملك فهد الوطنیه.
۸. پور امینی، محمدامین (۱۳۹۴)، بقیع در بستر تاریخ، ترجمه حسن سجادی پور، تهران، نشر مشعر.
۹. جعفریان، رسول (۱۳۸۹ش)، سفرنامه های حج قاجاری، تهران، نشر علم.
۱۰. جمعی از نویسندگان (۱۳۹۴)، بقیع در آینه تاریخ، (مجموعه مقالات فصلنامه میقات حج)، تهران، نشر مشعر.
۱۱. خامه یار، احمد (۱۴۰۱ش)، بهشت بقیع، تهران، اندیشه میراث.
۱۲. خیاری، احمد یاسین احمد (۱۴۱۹)، تاریخ معالم المدینة المنورة قدیما و حدیثاً، سعودی، الأمانة العامة.
۱۳. دیاربکری، حسین بن محمد (بی تا)، تاریخ الخميس فی احوال انفس نفیس، بیروت، دار صادر.
۱۴. رغد العاملی، شیخ یوسف (۱۴۱۸)، معالم مكة و المدینة بین الماضي و الحاضر، بیروت، دارالمرتضی.
۱۵. رفعت پاشا، ابراهیم (۱۹۲۵)، مرآة الحرمين، قاهره، دارالکتب المصریه.
۱۶. سخاوی، شمس الدین محمد بن عبد الرحمان (۱۴۱۴ق)، التحفة اللطیفة فی تاریخ المدینة الشریفه، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۱۷. سمهودی، علی بن عبدالله (۲۰۰۶م)، وفاء الوفا باخبار دارالمصطفی، تحقیق محفوظ خالد عبدالغنی، بیروت، دارالکتب العلمیه.
۱۸. شیخ صدوق محمد بن علی (بی تا)، من لا یحضره الفقیه، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه نشر اسلامی.
۱۹. صباغ، خالد بن علی بن حسین (۱۴۲۰ق)، الاصابة فی معرفة مساجد طابة، مدینه منوره، فهرسة مكتبه الملك فهد الوطنیه.

۲۰. صبری پاشا، ایوب (۱۴۲۴ق)، موسوعة مرآة الحرمين وجزيرة العرب، قاهره، دار الآفاق الجديدة.
۲۱. عطار، سيدضياء الدين بن محمد بن مقبول (۱۴۳۴ق)، مساجد صلی فیها رسول الله ﷺ فی الحرمين الشريفين و الجزيرة العربية، جدّه، كنوز المعرفة.
۲۲. غزالی، ابوحامد محمد بن محمد (بی تا)، احیاء علوم الدین، بیروت، دارالمعرفة.
۲۳. فخر رازی، محمد بن علی (۱۳۷۷ش)، الشجرة المباركة فی انساب الطالبین، تحقیق مهدی رجائی، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی.
۲۴. قائدان، اصغر (۱۳۷۴)، تاریخ و آثار اسلامی مکه مکرمه و مدینه منوره، تهران، نشر مشعر.
۲۵. کعکی عبدالعزیز بن عبدالرحمان (۱۴۳۰)، معالم المدينة المنورة بین العمارة والتاریخ، مدینه منوره، فهرسة مكتبة الملك فهد الوطنیه.
۲۶. مدنی، علی بن موسی (بی تا)، وصف المدينة المنورة، بی جا، مطبعة نهضة مصر.
۲۷. مرجانی، عبدالله بن عبدالملک (۲۰۰۲م)، بهجة النفوس و الاسرار فی تاریخ دار هجرة النبی المختار، تحقیق محمد عبدالوهاب فضل، بیروت، دار الغرب الاسلامی.
۲۸. مطری، جمال الدین محمد بن احمد (۱۴۰۳ق)، التعریف بما أنست الهجرة من معالم دار الهجرة، تحقیق سلیمان الرحیل، ریاض، فهرسة الملك فهد الوطنیه.
۲۹. نجفی، محمد باقر (۱۳۶۷ش)، مدینه شناسی، تهران، نشر خرمایستان.
۳۰. نجمی، محمدصادق (۱۳۸۶ش)، تاریخ حرم ائمه بقیع و آثار دیگر در مدینه منوره، تهران، نشر مشعر.

